

МЕХАНІЗМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ В УСНІЙ НАРОДНІЙ ТВОРЧОСТІ

Виявлено деякі особливості психологічного захисту в усній народній творчості й намічено шляхи подальших досліджень цього феномена.

Гностична й акумулююча функція культури найбільш виразно виявляється в таких формах народної творчості, як легенди, казки, прислів'я та приказки, пісні. Характер народу виражається у його звичаях, міфах, забобонах. Фольклорна творчість кожного народу - це справжня скарбниця знань про його минуле й сьогодення.

Українська усна народна творчість є об'єктом дослідження впродовж кількох століть. За цей час етнографи і фольклористи зібрали величезну кількість цікавого матеріалу, і природно, що його інтерпретація відображає переважно фольклорно-філологічний аспект. Таке спрямування досліджень залишилось основним і на сьогодні, однак останнім часом усна народна творчість та звичаєвість дедалі більше розглядається в різних ракурсах, під різним кутом зору. Надзвичайно евристичними фольклор і звичаєвість є для етнопсихології – науки, що виникла на межі психології та етнології. Слід, однак, визнати, що сучасних психологічних досліджень цієї проблеми не просто обмаль, - їх майже немає. Заповнення цієї прогалини – одне із завдань цієї статті. Основне ж завдання полягає в тому, щоб показати, що психологічні феномени існують не лише в експериментальних ситуаціях та насиченій науковою термінологією спеціальній літературі. Психологія – це, як відомо, наука про душу, в тому числі й про душу народу. Фольклор і звичаєвість мають бути її предметом хоча б тому, що вони є усталеними проявами культури народу. Неможливість застосування у даному випадку прийнятих у традиційній психології експериментальних процедур для підвищення надійності й вірогідності результатів дослідження з надлишком компенсується селективною роботою часу, протягом якого народ із різноманіття проявів своєї творчості відбирав усе головне, характерне, типове і властиве йому. Сказане є підставою вважати, що описовий і пояснювальний характер даного дослідження цілком відповідає його предметові.

Відшукування особливостей психологічного захисту в усній народній творчості – це не традиційна постановка проблеми. Психологічний захист з одного боку, відноситься до категорій “глибинної” психології і видається правомірним застосувати це поняття для аналізу усної народної творчості як також глибинного утворення. З іншого боку, психологічний захист – це категорія з термінологічного апарату психології особистості, а тому, на перший погляд, не може бути застосована для аналізу соціокультурних явищ. Але навіть побіжне знайомство з усною народною творчістю показує, що в ній закріплено стандарти “правильної” і “неправильної” поведінки людей у різних сферах діяльності, нормовані способи вияву емоційних станів, відображено усталені форми спілкування. Отже, можна припустити, що народна творчість є нормотворчою для особистості. Це означає, що у піснях, казках, легендах, забобонах мають бути відображені не лише норми поведінки, а й психологічні якості та особливості суб'єкта цієї поведінки. Якщо це так, то цілком прийнятною видається гіпотеза про те, що механізми психологічного захисту мають бути відображені в усній народній творчості. Більше того, можна припустити, що своєрідність структури психологічного захисту відображає особливості національного характеру того чи іншого етносу. У цій статті ми ставили за мету довести, що психологічний захист дійсно знайшов відображення в усній народній творчості.

Що ж становить собою психологічний захист? Що людині загрожує? Від кого й від чого вона має захищатися? Психологічний захист - це самозахист в середині себе, це система захисних механізмів, яка допомагає людині жити у злагоді з собою. Адже кожна людина має уявлення про себе та оточуючий світ, але як тільки з'являється інформація, що руйнує ці уявлення, виникає душевний дискомфорт. Це негативно впливає на особистість. На допомогу приходять засоби психологічного захисту, які знешкоджують травмуючий гностичний матеріал, всю ту інформацію, що призводить до моральних суперечностей. “Захисні механізми - специфічні “маневри”, до яких звертається людина, щоб позбавитися хворобливого емоційного матеріалу, зберегти самооцінку, не втратити почуття раціональної поведінки” [1:5].

Впродовж тривалого часу ці засоби закріпилися в усній народній творчості. Психологічний захист можна простежити у прикметах і повір'ях, які акумулювалися у приказках і прислів'ях. Бономагічний (добррозичливий) мотив особливо відчутний у вітаннях та побажаннях. Своєрідним виявом психологічного захисту в українців стали такі злочишливі форми народної творчості, як прокльони. Механізми психологічного захисту ми знаходимо і в забобонах.

Основними захисними механізмами, які відбиті в усній народній творчості, є заперечення, приглушення, раціоналізація, витіснення, ідентифікація, проєкція, відчуження, заміщення, сновидіння.

Заперечення – це намагання уникнути травмуючої інформації, яке проявляється в неуважності до тих сфер життя, які загрожують людині неприємностями: “Захист виявляється в ігноруванні потенційно тривожної інформації, відхиленні від неї” [2:73].

Не кожний видить, хто очі має [3:266].

І чути не чув, і бачить не бачив [3:269].

Густо дивиться, та рідко бачить [3:267].

Лісом ішов, а дров не бачив [4:442].

За деревами й лісу не бачить [4:442].

По морю плавав, а води не бачив [4:446].

Чують, як пісні співаємо, а не чують, як вовками виємо [3:269].

З табуїстичних мотивів наші предки уникали говорити про те, що може призвести до чогось поганого,- про важкі, сумні речі. Якщо в господі хтось тяжко хворів, то ніхто не згадував про хворобу, не називав її, а якщо називав, то образно або за допомогою евфемізмів, табуїзмів чи перифраз.

Наприклад, слово гостя в значенні “тиф” є табуїстичною назвою хвороби [5] або гостець - “ковтун” - похідне від гость як табуїстична назва хворобливого волосяного клока [6].

Яскравими прикладами табуїстичної стилістики є народні назви - перифрази для нечистої сили : той, би *щез* ; той, що в *кущах* (в *болоті*) *сидить* тощо.

Заборонялося говорити про людей, які вчинили самогубство. Якщо ж комусь конче потрібно було говорити про подібні речі, то обов’язково спочатку казали :

Не при хаті згадуючи.

А слухач мав відповідати :

Хай воно на їх окошиться.

Або:

Хай воно летить на сухий ліс.

Приглушення – це “блокування неприємної інформації чи при її надходженні в пам’ять із сприймаючої системи, чи при виведенні з пам’яті при пригадуванні. Воно здійснюється шляхом такого маркування інформації, яке утруднює наступне довільне її пригадування”[2:102].

Забули воли, як телятами були [4:514].

Забула стара, як малою була [3:165].

Борги пам’ятає не той, хто бере, а той, що дає [7:33].

Забув, що й на боргу [3:415].

Людині, яка позичила комусь гроші, їх повернення назад - річ важлива і хвилююча, все ж не настільки болюча й неприємна, як для боржника. Це явище було тонко підмічено і закріпилося у прислів’ях.

Інформація, як зазначалось, блокується не тільки при надходженні в пам’ять, а й при її виведенні, що ускладнює пригадування :

На умі вертиться, та згадаєш не хутко.

Інколи приглушення поєднується з **витісненням**, в результаті якого, “людина не усвідомлює власних тривожних імпульсів або не пам’ятає хворобливих подій минулого” [1:5].

Очі не бачать - душа не болить.

Зійде з очей, зійде з думки [3:238].

Як очі не бачать, то й серце не плаче [3:252].

Що з очей, те і з плечей (те і з гадки) [3:240].

Як з очей, так і з думки.

Щоб краще “відбулося” витіснення, користуються правилом - “те, що минуло, - не згадувати”:

Що минулося - те забулося.

Було, та з водою сплило [8:72].

Було, та мохом поросло [8:72].

Дуже поширений механізм психологічного захисту - раціоналізація. Він спрямований на виправдовуюче “пояснення” людиною своїх поглядів, вчинків, дій. При раціоналізації “...травмуюча, несприятлива частина ситуації видаляється із свідомості, особливим чином перетворюється і після цього усвідомлюється в перетвореному вигляді. Захист здійснюється за допомогою побудови переконливих доведень для виправдання своїх соціально неприйнятних бажань і дій” [2:77].

У всякої Федори свої одговори [3:222].

Лисиця од дощу під борону сховалась: не всяка, казала, капля капле [8:210].

Попалася лисиця в пастку та й каже: “Хоч і рано ще, а доведеться заночувати” [8:210].

Прикладом раціоналізації є приказки і прислів’я, які виправдовують порушення моральних норм:

Від сорому пожитку нема [3:369].

Совісті менше - грошей більше [7:113].

Що по тій честі, як нічого їсти [4:331].

Людина дуже часто в тій чи іншій скрутній ситуації шукає позитивні сторони:

Лихо не без добра [4:35].

Ліпше мало, як нічого [7:132].

Як є, то розійдеться, а нема, то обійдеться [9:437].

Линивий каже: хоч не в’їжно, зате вліжно [3:454].

А ось своєрідна раціоналізація простежується у таких приказках:

Дарма, що дурна, лиш би чорноброва [3:39].

Дарма верба, що груш нема, - аби зеленіла [8:123].

Людині властиво перекидати невдачі, слабкі місця в одній галузі досягненнями, успіхами в іншій (своєрідна компенсація).

Раціоналізація - це ще й спосіб пояснення життєвих істин на простішому рівні, пояснення без глибокого втручання для більш доступного розуміння:

Не плюй в криницю - прийдеться напиться [10:78].

Не їж над колодязем, бо жаби заведуться [10:78].

Ці гігієнічні правила оформлені у вигляді повір'їв і пояснені більш доступно.

Існували повір'я, що розсипана сіль, сидіння на столі, стукання ложками по столу призводять до сварки. Про це, зокрема, зазначає О.В.Ковальчук [10:78]. Тут ми спостерігаємо раціоналізацію у побуті: зрозуміло і яскраво зображуються шкідливі вчинки.

Нерідко такі заборонні імперативи мають виразну саркастичну стилістику:

Не їж у шапці, бо в твоєї жінки буде дурний чоловік.

Глибоку життєву мудрість передають табуїстичні прикмети етологічної ситуації.

Не можна віддавати гроші ввечері, бо посваритесь [10:78].

Чому? Відомо, що ввечері, коли людина стомлена, пізнавальні процеси сповільнюються. Людина починає пригадувати події, які відбувалися давно, пригадування проходить "важко", може виникнути питання кількості позичених грошей. А це може послужити приводом до сварки.

Найцікавішими є прикмети і повір'я, які називають забобонами. Вони найбільш живучі і найпоширеніші. Вважається, що забобони виникли на основі причинно-наслідкових асоціацій. При цьому психологічний захист нерідко має футуристичну спрямованість:

Якщо кіт вмивається лапкою - прийдуть гості [10:79].

Скільки разів прокує зозуля, стільки років відпущено тобі жити [10:79].

Але в деяких забобонах простежується зовсім інший психологічний захист:

Не руйнуй гнізд ластівок, бо з'явиться ластовиння.

Відомо, що зруйноване гніздо ластівки ніколи ще не призводило до появи ластовиння, тобто даний забобон аж ніяк не відповідає дійсності. Можливо, тут "закодований" один з екологічних законів: не знищувати те, що безпосередньо не йде на задоволення життєвих потреб (потреба в їжі, самозбереження). На Землі лише людина порушує це правило натурної етології.

Проекція – це вид психологічного захисту, пов'язаний з несвідомим перенесенням неприйнятних особистих почуттів, бажань і прагнень на іншу людину.

Кожний по собі судить [3:387].

Не міряй всіх на свій аршин [4:521].

Інших не суди, на себе погляди [3:387].

Люди давно знають про існування даного захисного механізму. Ці знання закріпилися в приказках та прислів'ях:

Чужі гріхи перед очима, а свої – за плечима [4:521].

Чуже бачить під лісом, а свого не бачить під носом [3:266].

В чужім оці порошину бачиш, а в своїм і поліна не примічаєш [4:522].

Дорікає горцик чавунові, що чорний, аж гульк - і сам у сажі [8:346].

Лукавому і сонце світить лукаво [3:388].

Злий зле й думає [3:360].

Люди набрехали, а нам віри не ймуть [3:382].

Брехлива свекруха невістці не вірить [3:379].

Пам'ятає свекруха свою молодість, через те й невістці не вірить [3:138].

Свекрусі невістка не вгодила, бо свекруха невістку не злюбила [3:138].

Коли всі злі, то й ти не ліпший [3:361].

Якби сам був білий, то б не чорнив другого [3:386].

Одним із видів проекції є ідентифікація. Це перенесення на себе недоступних властивостей іншої людини, своєрідне отождолення. "...Ідентифікація - це процес, в якому людина запозичує думки, почуття чи дії іншої людини, яка виступає як модель, вона може відчувати стан співчуття, співучасті, емпатії, тобто зрозуміти, відчутти іншу людину через себе" [2:87].

Калина хвалилась, що з медом солодка [3:395].

У дитини заболить пальчик, а в матері серце [3:120].

Діти плачуть, а в матері серце болить [3:116].

Хто сам у злиднях плаче, той і других недолю бачить [4:29].

Ідентифікація має дуже важливе значення в житті людини, яка черпає з соціального оточення і переносить на себе як позитивне, так і негативне:

З ким поведешся, від того й наберешся [4:704].

Хто до кого пристає, таким і сам стає [4:705].

Погане товариство і доброго чоловіка зіпсує [7:25].

В хорошій компанії розуму наберешся, а в поганій і свій згубиш [7:24].

Ідентифікація допомагає людині удосконалюватись, набувати бажаних рис:

То не козак, що отаманом не думає бути [7:265].

Ідентифікація простежується не тільки в прислів'ях та приказках, а й у повір'ях-заборонах, які є залишками язичницьких вірувань. "Земля в уявленні народу була живою, її називали годувальницею, святою, нею клялись, її ім'ям проклинали" [10:77]; "...неповага до землі була таким же тяжким гріхом, як неповага до батьків, сама земля лишалась для людини істотою, яка має саме такі людські якості, що й вона сама" [11:206].

Слов'яни вірили, що земля відчуває біль, а тому і ставлення до неї має бути шанобливим:

Не бий по землі, бо їй болить.

Не плюй на землю, бо не буде родить [10:78].

Відчуження - психологічний захист, за допомогою якого людина відмежовується від своєї негативної частини і не турбується з приводу її, ніби не несе відповідальності за неї. "Якщо людина не має сили весь час терпіти саму себе, вона може відмежуватися від чого-небудь у собі" [2:89].

Я не я, і рука не моя.

Права рука не знає, що робить ліва [3:262].

Буває, що за скоєне людину мучить совість. Виникає почуття дискомфорту. Що робити? У народі кажуть:

Коли гріх, то сховай у міх.

Гріх у міх, зав'язавши да об землю.

Хто на гріх уважає, той нічого не має [7:314].

Заміщення – це "психологічний захист, який здійснює перенесення дії, спрямованої на недосяжний об'єкт, на об'єкт досяжний; таким чином розряджується напруга, створена незадоволеною потребою" [2:90]. У кожній людині бувають моменти, коли вона надто напружена, і тоді вона починає шукати розрядку:

Хто схоче собаку вдарить, той кия найде [4:348].

Про того, хто дає волю рукам, говорять:

Кулаками душу гріє.

А якщо розрядитися на даному об'єкті не можна? Тоді проводяться пошуки досяжного об'єкта:

З дурної голови та на здорову [4:528].

Як не невістка, то, певно, її плахта.

На того вина, кого вдома нема [4:528].

Хома не винуват, та не можна його минувать [4:528].

І привід для розрядки:

Чоловік за лучинку знайде причину [3:102].

Або змінюється характер розрядки:

Не києм, то палицею [4:221].

Прикладом заміщення є використання лайки замість бійки. Помічено, що одночасно бійку і лайку люди майже не використовують:

Лаятимуть - то не битимуть, а як битимуть, то не лаятимуть.

Заміщення в деяких випадках оцінювалося в народі позитивно:

Хай би ганьбили, аби не били.

Лайка не бійка - в боку не болить [4:722].

Лайка не нагайка - на плечах не лежить [4:722].

Язиком що хоч кажи, а руки при собі держи [4:722].

Ще один вид психологічного захисту - сновидіння. Сновидіння - "вид заміщення, де (як і у заміщенні) відбувається переорієнтація - перенесення недосяжної дії в інший план - із реального світу в світ сновидінь" [2:93].

Сновидіння належать до тих таємничих явищ, яким люди не могли дати пояснення. Вони були загадками і пов'язувалися з чимось містичним і віщим. Взагалі люди вірили, що сни не виникають самі по собі, а даються вищими силами. Але разом з тим у приказках і прислів'ях ми бачимо й інше:

Спиться, то й сниться [4:590].

Що думаєш, те й сниться [4:591].

Не думай, то й не снитиметься [4:591].

У снах людина переживає те, що було з нею у житті реально, тільки в інших образах або у фантастичних поєднаннях об'єктивних вражень:

Що наяву бредеться, те і вві сні верзеться [4:590].

Яке життя, такі і сни [3:462].

Як є горе на душі - то зі сну жахаєшся [4:36].

Сяка-така напасть, а спати не дасть.

Борг не реве, а спати не дає [4:311].

В останніх прикладах мається на увазі не безсоння людини, а її тривожний сон, те, що їй сняться важкі сни, жахи.

Що стосується символів, то вони також безпосередньо пов'язані з життям людей:

Як уродить метлиця, буде хліб сниться.

Голодній курці просо сниться [4:59].

Що курці сниться?-Просо! - А дівці що? -Парубок! [4:612].

Злодієві завше в'язниця сниться [3:374].

Механізми психологічного захисту, закріплені в усній народній творчості українців, - це дуже цікавий матеріал, який заслуговує на глибші дослідження, зокрема в руслі етнопсихологічного аналізу.

Дана стаття є лише першою спробою досліджувати механізми психологічного захисту в усній народній творчості. І хоча як ілюстративний матеріал було взято майже виключно прислів'я та приказки, можна з упевненістю стверджувати, що відкриті З.Фрейдом механізми психологічного захисту є реальністю, яка існувала за тисячі років до нього. Більше того, психологічний захист у народній творчості не вкладається в класичну фрейдівську класифікацію. Він більш різносторонній, глибокий і, очевидно, питання про структуру психологічного захисту в народній творчості прийде ще поставити. Разом з тим спостерігається і конденсація різних видів психологічного захисту в одному прислів'ї чи приказці, що робить їх у цьому плані надзвичайно інформатив-

ними. Перспективними є також дослідницькі моделі вивчення проявів психологічного захисту в окремих жанрах народної творчості або ж аналізу окремих видів психологічного захисту в усній народній творчості.

Один із найважливіших висновків, підстави для якого дає проаналізований матеріал, це висновок про те, що в усній народній творчості відображено не лише захисні механізми, а й механізми антизахисту. Нагадаємо, що психологічний захист завжди призводить до спотворення суб'єктивної картини світу внаслідок деформації особистістю психотравмуючих ситуацій. І якщо в короточасні періоди життєвих криз його роль безумовно позитивна, то у відносно безпроблемні періоди психологічний захист стає деструктивним. Спотворена картина світу веде до неадекватної поведінки і, як наслідок, до конфліктів, які в свою чергу включають додаткові захисні механізми. Поведінка людини стає паталогічною. Класичний психоаналіз вбачає вихід у поступовому звільненні від надлишкового психологічного захисту шляхом переводу його у план свідомої регуляції.

Аналізуючи народну творчість, ми бачимо, що у багатьох описах поведінки, пов'язаної з психологічним захистом, міститься й іронічний, а іноді й саркастичний контекст. Він спрямований на те, щоб людина не лише адекватно оцінювала життєві ситуації, а й власну оцінку цих ситуацій (її глибину, упередженість тощо). Тут уже можна говорити про народну медицину але не в звичаєвому вузькому розумінні як про науку, що лікує тілесні захворювання, а в широкому розумінні, у відповідності з яким лікується не хвороба, а людина. Отже, вивчення особливостей психологічного захисту в народній творчості має й прикладні аспекти. Результати більш детальних і вузькоспрямованих досліджень можуть дати цікавий матеріал для етнотерапії – перспективної галузі психологічної допомоги людям.

1. Домнич Т.М. Що треба знати про психологічний захист // Практична психологія та соціальна робота. - 1997. - №1. - С. 5.
2. Грановская Р.М., Березная И.Я. Интуиция и искусственный интеллект. - Л., 1991. - 272 с.
3. Прислів'я та приказки. Людина. Родинне життя. Риси характеру / Упоряд. М.М. Пазяк. - К., 1990. - 528 с.
4. Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період / Упоряд. В.Бобкова, Й.Багмут, А.Багмут. - К., 1963. - 785 с.
5. Зеленин Д. Табу слов у народів Восточної Європи і Северної Азії. - Ч. 1-2. - Л., 1929 - 1930.
6. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. - Т. 1. - М., 1986.
7. Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми / Упоряд. М.М. Пазяк. - К., 1991. - 440 с.
8. Прислів'я та приказки. Природа. Господарська діяльність людини / Упоряд. М.М. Пазяк. - К., 1989. - 480 с.
9. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М.Номис / Упоряд., приміт. та вступна ст. М.М. Пазяка. - К., 1993. - 768 с.
10. Ковальчук О.В. Українське народознавство: Книга для вчителя. - К., 1992. - 176 с.
11. Основи художньої культури: Теорія та історія світової художньої культури / За ред. В.О. Лозового, Л.В. Ануциної. - Ч. 1. - Харків, 1997. - 320 с.
12. Українські народні прислів'я та приказки / Упоряд. В.Бобкова, Ф.Лавров, М.Ліждовой та інші. - К., 1995. - 443 с.

Музика Олександр Леонідович – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології Житомирського державного педагогічного інституту ім. І. Франка.

Наукові інтереси:

- проблема творчої обдарованості, ціннісні аспекти становлення особистості;
- психосемантика, етнопсихологія.

Никончук Наталія Олександрівна - студентка факультету підготовки вчителів початкових класів Житомирського державного педагогічного інституту ім. І. Франка

Наукові інтереси:

- проблема психологічного захисту в народній творчості.